

Vrijeme kao nadnaravna dimenzija kapitala

Ivan ARAPOVIĆ, Zagreb

Prethodno priopćenje
(primljeno: 21. listopada 2018.)
UDK 316.334.22:379.8
379.8:1

Glavna je namjera ovoga rada prikazati kako je vrijeme, kao svojevrsna nadnaravna dimenzija kapitala, kroz povijest dobivalo sve veće značenje. To se može vidjeti, ne samo kroz različite čimbenike koji su spomenuti u tekstu, već i kroz razmatranja teoretičara, poput Manuela Castellsa, Pierrea Bourdieua, Petera Burkea i drugih. Razrađujući Bourdieuovu teoriju o vrstama kapitala, možemo dodati i vrijeme kao nadnaravnu dimenziju kapitala, istovremeno imajući u vidu »neopipljivost«, ali i značenje vremena za ljude, posebice ako obratimo pozornost na činjenicu da vrijeme, za razliku od prijašnjih povijesnih epoha, više ne »prolazi«, već se »troši«. Nadalje, analizirajući Castellsovu teoriju, valja istaknuti da je vrijeme poprilično povezano s prostorom. Tako možemo objasniti i analizirati značenje vremena kroz različite dihotomije, navedene u ovom radu, ovisno o tome radi li se o selu ili o gradu, odnosno, o kojoj je gospodarskoj djelatnosti riječ, te kroz položaj ljudi unutar tih gospodarskih djelatnosti. Na taj način možemo uvidjeti i značenje kako radnog, tako i slobodnog vremena u rastućoj sociologiji rada, sociologiji industrijalizacije i sociologiji slobodnog vremena.

Ključne riječi: Industrijska revolucija, slobodno vrijeme, radno vrijeme, modernizacija, povijesni koncept vremena

1. Uvod

Cilj ovog rada jest prikazati kako je vrijeme, kao svojevrsna nadnaravna dimenzija kapitala, kroz povijest postajalo sve važnija dimenzija cjelokupnog života. U tu svrhu referirat ćemo se na različite izvore, pri čemu će glavni naglasak biti na tumačenjima koncepcije vremena sociologâ Pierrea Bourdieua i Manuela Castellsa, ali ćemo također obratiti pozornost na razne tekstove iz područja društvene povijesti, kako bismo dobili bolji uvid u mijenjanje svijesti o vremenu kroz povijest.

Također ćemo spominjati i autore, poput Edwarda Palmera Thompsona (»Time, work-discipline and industrial capitalism«),¹ Keitha Thomasa (»Work

¹ Edward Palmer THOMPSON, »Time, work-discipline and industrial capitalism«, *Past&Present* 38 (1967) 1, 56-97, <https://doi.org/10.1093/past/38.1.56>. Pristup ostvaren 6. 3. 2019.

and leisure»² te posebice, Petera Burkea (»Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe«).³

Referirat ćemo se ukratko i na tekst Miroslava Artića »Prema novom iskustvu slobodnog vremena: slobodno vrijeme kao izvorište kritičke svijesti«.⁴ Iako se nisu konkretno bavili vremenom, kao nadnaravnom dimenzijom kapitala, pozornost vremenu kao važnom čimbeniku kroz povijest, ali i svakodnevn život, posvetili su i Andrijana Bilić (»Fleksibilno radno vrijeme — modus rekonciliacije privatnog i poslovnog života radnika te povećanja kompetitivnosti poslodavca«),⁵ Milan i Rajka Polić (»Vrijeme — slobodno od čega i za što?«),⁶ te Sabina Vidulin-Orbanić (»Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu«),⁷ a od koristi za tu temu svakako su i knjige *Slobodna nedjelja: kultura u nestajanju?*⁸ i *Radno vrijeme i preferencije radnika u razvijenim zemljama — pronalaženje ravnoteže*.⁹ Potonja dva naslova pomoći će nam da detaljnije analiziramo značenje pojmova radnog i slobodnog vremena u najnovijoj epohi, te da izvučemo usporedbe s prijašnjim povijesnim epohama.

Na temelju toga pokušat ćemo uočiti sličnosti i razlike između njihovih tumačenja vremena. Valja istaknuti da se na vrijeme, kao nadnaravnu dimenziju kapitala, može gledati u tom smislu da ono predstavlja nešto što je potrebno uložiti u određena životna područja, kako bismo mogli postići uspjeh,

² Keith THOMAS, »Work and leisure in pre-industrial society«, *Past&Present* 29 (1964) 1, 50-62, <https://doi.org/10.1093/past/29.1.50>. Pristup ostvaren 6. 3. 2019.

³ Peter BURKE, »Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe«, *Past&Present* 146 (1995) 1, 136-150, <https://doi.org/10.1093/past/146.1.136>. Pristup ostvaren 6. 3. 2019.

⁴ Miroslav ARTIĆ, »Prema novom iskustvu slobodnog vremena: slobodno vrijeme kao izvorište kritičke svijesti«, *Filozofska istraživanja* 29 (2009) 2, 281-295, <https://hrcak.srce.hr/41407>. Pristup ostvaren 6. 3. 2019.

⁵ Andrijana BILIĆ, »Fleksibilno radno vrijeme — modus rekonciliacije privatnog i poslovnog života radnika te povećanja kompetitivnosti poslodavca«, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 54 (2017) 3, 561-585, <https://hrcak.srce.hr/186702>. Pristup ostvaren 10. 1. 2019.

⁶ Milan POLIĆ, Rajka POLIĆ, »Vrijeme, slobodno od čega i za što?«, *Filozofska istraživanja* 29 (2009) 2, 255-270, <https://hrcak.srce.hr/41405>. Pristup ostvaren 8. 1. 2019.

⁷ Sabina VIDULIN-ORBANIĆ, »Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu«, *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu* 3 (2008) 2, 19-33, <https://hrcak.srce.hr/32748>. Pristup ostvaren 8. 1. 2019.

⁸ Gordan Črpić, Mijo Džolan, ur., *Slobodna nedjelja: kultura u nestajanju?*, Zagreb, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Franjevački institut za kulturu mira, Hrvatsko katoličko sveučilište, Kršćanska sadašnjost, 2014.

⁹ Jon Carleton MESSENGER, *Radno vrijeme i preferencije radnika u razvijenim zemljama*, Zagreb, TIM press, 2009.

a opet, nije tako »opipljivo« i lako odredljivo kao, na primjer, tri vrste kapitala kod Bourdieua.

Također, namjera bi bila usporediti koncepciju vremena u predmodernim, odnosno predindustrijskim i tradicionalnim društvima, s koncepcijom vremena u modernim industrijskim društvima, te na temelju toga pokazati kako je vrijeme kao kapital, od druge polovice 19. stoljeća nadalje, dobilo puno više na značenju i postalo mnogo dragocjenije kao kapital u odnosu na razdoblje prije Industrijske revolucije. Taj drukčiji pogled na vrijeme u modernim industrijskim društvima, u usporedbi s onima tradicionalnim, poljoprivrednim, pokušat ćemo prikazati i u sklopu nekoliko dihotomija: grad — selo, industrija — poljoprivreda, stroj — čovjek, radnik — poslodavac te radno vrijeme — slobodno vrijeme, s posebnim naglaskom na potonju.

2. Povijesni kontekst

Najprije ćemo dati kratak povijesni pregled odnosa ljudi prema vremenu, te predstaviti načine na koje su ljudi kroz povijest gledali na vrijeme kao koncept. S obzirom na to da je Industrijska revolucija unijela niz velikih promjena, govorit ćemo o perspektivi vremena prije spomenute revolucije, a zatim kroz razdoblje revolucije te nakon nje.

2.1. Koncept vremena prije Industrijske revolucije

Prije početka modernog industrijskog razdoblja uočljivo je nepostojanje jasne distinkcije između radnog i slobodnog vremena, posebice ako se uzme u obzir da su neke aktivnosti, poput jahanja, viteških turnira, pa i šaha, imale i vojne i gospodarske aspekte. Kasnije, u razdoblju od početka 14. do sredine 17. stoljeća, mogli smo vidjeti promjene u načinu razmišljanja o vremenu, do čega je došlo zbog upotrebe satova (javnih i ručnih), ali i puritanske, odnosno kalvinističke discipline, te buržoazijske točnosti.¹⁰

Vremenska preciznost, točnost i disciplina, jednako kao i rastuća važnost vremenskog koncepta, svakako su bile očite u tvornicama, što je vidljivo po praksi ustaljenoj već na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, gdje su kontrolor i nadzornik svaki dan bilježili vrijeme kada su radnici dolazili na posao i odlazili s njega.¹¹ Shodno tome, može se govoriti o početku discipliniranog kapitalizma, s listama upisa i ispisa, nadzornicima i kontrolorima kao jamcima discipline, a za pretpostaviti je kako su postojale i kazne, u slučaju nepridržavanja reda i učestalog kašnjenja na posao. Možemo govoriti i o tome kako je novo poimanje vremena i sata, prema kojem vrijeme ne prolazi, već se

¹⁰ E. P. THOMPSON, »Time, work-discipline and industrial capitalism«, 56.

¹¹ Isto, 82.

troši, bilo ključno za stvaranje i održavanje discipliniranog industrijskog kapitalizma. Dok se s jedne strane razvijao tvrdi, disciplinirani kapitalizam, s radnim vremenom od 12, pa čak do 15 sati, s druge strane razvijale su se ideje o tome kako skratiti radni dan. Konkretni primjer navodi Thompson, koji govori o skraćivanju radnog vremena u krojačkim radionicama, najprije 1721. godine, a zatim 1768. Istovremeno su skraćivane i pauze, pa je u nekim situacijama radni dan bio sažet na desetak sati.¹² Prema tome, možemo govoriti kako je radna disciplina dobrim dijelom utjecala i na svijest o vremenu i na njegovu važnost, što kod poslodavaca i nadzornika, što kod radnika.

Peter Burke pak smatra da je postojala velika razlika između predindustrijskog i industrijskog društva, kada je u pitanju koncept vremena, posebice slobodnog. Točnije rečeno, u srednjovjekovnoj Europi nedostajala je moderna ideja slobodnog vremena, koju on smatra proizvodom industrijskog kapitalizma.¹³ Ustvari se radi o tome da je u predindustrijskom vremenu postojao koncept slobodnog vremena, samo je bio manje raznolik i bogat, u usporedbi s provođenjem slobodnog vremena nakon Industrijske revolucije. Dok su predindustrijska društva imala festivale, viteške borbe, lov, kartanje i slično, industrijska društva imala su vikende i praznike. Stoga možemo govoriti o pojavi slobodnog vremena kao dijelu procesa modernizacije.

2.2. Industrijska revolucija

Premda razdoblje prve Industrijske revolucije nije svugdje ni počelo ni završilo u isto vrijeme, može se okvirno govoriti o razdoblju druge polovice 18. stoljeća, te većini prve polovice 19. stoljeća. U to vrijeme dolazi do velikih gospodarskih i društvenih promjena, potaknutih brojnim izumima, poput parnog stroja, parobroda, parne lokomotive, telegrafa i drugih.

Sve te promjene također su dovele do drukčijeg poimanja vremena. Primjerice, izumom parne lokomotive moglo se mnogo brže nego u ranijim epohama (kada se dobrim dijelom putovalo kočijama ili pješice) stići od jednog mjesta do drugog, što znači da su naselja na neki način postala bliža jedna drugima, odnosno da su se i vrijeme i prostor smanjili. U industriji je pak raslo značenje svijesti o vremenu, zbog izražene potrebe za sinkronizacijom rada, za razliku od primitivnijih društava, gdje je bilo važno da se zadatak obavi, a ne nužno i da se što brže obavi. Doduše, Thompson piše o tome kako je čak i u manjim radionicama, sa slabijom podjelom rada, i dalje pos-

¹² Isto, 85. Thompson podatak preuzima od, Ephraim LIPSON, *The Economic History of England*, London, Black, 1956.

¹³ P. BURKE, »Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe«, 137.

tojala »orijentacija prema zadatku« (kao u poljoprivrednim, ribarskim zajednicama).¹⁴ Dakle, veća potreba za sinkronizacijom rada bila je povezana s izraženijom svijješću o važnosti vremena, što će ukazati na povezanost kapitalističkog sustava i svijesti o vremenu, te na veći osjećaj za svojevrsnu štedljivost vremena kod poslodavaca u kapitalizmu. U razdoblju prve Industrijske revolucije, osim tvornica, postojalo je još jedno mjesto koje je znalo utuviti ljudima osjećaj za značenje i štedljivost vremena, a to je škola. Tu je posebice došlo do izražaja svećenstvo, koje je upozoravalo lijenu djecu da ne trate vrijeme već da idu u školu, jer je škola predstavljala »spektakl reda i pravilnosti«, čime se i kod djece povećavala disciplina.¹⁵

S druge strane, sat i pojam vremena, barem onoga radnog vremena, za radnike u tvornicama predstavljali su sredstvo iskorištavanja, s obzirom na to da su dugo vremena samo poslovođe imali satove, čime su na neki način mogli manipulirati radnicima.¹⁶ To se, doduše, izmijenilo kada su i sami radnici počeli kupovati satove, ili ih dobivati kao poklone. Shodno tome, možemo govoriti, ne samo kako je sve više počelo dolaziti do izražaja razmišljanje »vrijeme je novac«, već i o tome da je pojačana (vremenska) disciplina na radnom mjestu postala jedan od glavnih uzroka sve većeg razmišljanja o tome kako kvalitetno provesti slobodno vrijeme, imajući u vidu teške uvjete u kojima su radili tvornički radnici, zbog čega više nisu bili toliko zadovoljni i ispunjeni. To ih je nagnalo da se potrude i nađu više zadovoljstva i sreće u vrijeme kada nisu bili na radnom mjestu. Dobar primjer je sve veća popularizacija nogometa i drugih momčadskih sportova tijekom 19. stoljeća.

2.3. Koncept vremena nakon Industrijske revolucije

Moglo bi se reći da se tijekom druge polovice 19. stoljeća sve više ističu dva suprotna nastojanja: s jedne strane pokušaji nametanja još jače discipline u tvornicama, a s druge, borba za bolje uvjete na radnim mjestima, što je posebice došlo do izražaja kroz radničke pokrete koji su tada uzeli maha.

Podjela i nadziranje rada, satovi, zvona, kazne za kašnjenja i nedolaske — sve su to bili pokušaji oblikovanja novih radnih navika i nove vremenske discipline. Na temelju toga može se govoriti o nastavku propagande o štedljivosti vremena i nakon prve Industrijske revolucije, kad je prva generacija tvorničkih radnika naučila od svojih poslovođa važnost vremena. Druga generacija počela je s ustanovljivanjem odborâ i vijećâ koji su se borili za skraćivanje radnog vremena na 10 sati, dok je treća generacija počela sa štrajka-

¹⁴ E. P. THOMPSON, »Time, work-discipline and industrial capitalism«, 70-71.

¹⁵ Isto, 84.

¹⁶ Isto, 80.

njem za prekovremene sate i drugim oblicima borbe za veća prava radnika,¹⁷ po čemu je vidljivo da je borba između poslodavaca, kontrolora i nadzornika (te njihovih pokušaja da nametnu disciplinu na poslu) s jedne strane, te radnika (i njihovih zahtjeva za boljim uvjetima rada) s druge, prošla kroz različite faze.

Čini se da su u razdoblju prije Industrijske revolucije ljudi počeli konkretnije razmišljati o tome kako kvalitetno provoditi slobodno vrijeme, dok su tijekom i nakon revolucije počeli sve češće pronalaziti odgovore na takva pitanja. To je svakako dobar pokazatelj kako je vrijeme imalo sve veće značenje, ne samo za poslodavce, već i za radnike. Još jedan neizravan pokazatelj kako je vrijeme kroz povijest počelo sve više dobivati na važnosti, jest i struktura zaposlenika, u kojoj je primjetno da su, primarne gospodarske djelatnosti (poljoprivreda, lov, ribolov, šumarstvo...), kada je u pitanju postotak radnika u tom sektoru, u većini slučajeva zabilježile pad zastupljenosti u cjelokupnom gospodarstvu, dok su sekundarni i tercijarni gospodarski sektor (u kojima vrijeme ima veće značenje negoli u primarnom sektoru) zabilježili rast zastupljenosti u cjelokupnom gospodarstvu.

U nekoliko posljednjih desetljeća možemo pak uočiti različite trendove kada je u pitanju radno vrijeme. S jedne strane, u Švedskoj, Nizozemskoj i Njemačkoj radnici imaju pravo neko vrijeme raditi skraćeno, pa se vratiti na puno radno vrijeme, a u Francuskoj je uveden 35-satni radni tjedan, dok, s druge strane, u Japanu postoji zabrinutost zbog kulture prekovremenog rada i njenog utjecaja na kvalitetu života, do te mjere da je vlada ove zemlje pokušala uvjeriti tvrtke da se pridržavaju 40-satnog ograničenja, propisanog japanskim Zakonom o radnim standardima (iz 1947.), te potaknuti poslodavce da ne potiču prekovremeni rad (Japanski institut za rad, 2001.).¹⁸ Od koliko je značenja kvalitetna i propisna organizacija radnog vremena, govori i činjenica da se o tome često raspravljalo i na razini Europske unije. To se vidi, primjerice, iz smjernice 2003/88 EZ, koja obvezuje članice EU da osiguraju prilagođavanje rada radnicima, u slučaju da poslodavci namjeravaju odstupiti od standardnih obrazaca organizacije rada, nakon čega su mnoge države EU postale fleksibilnije u svojim rasporedima radnog vremena.¹⁹ Ono što je ovdje važno istaknuti jest prilagođavanje, ne samo potrebama poslodavaca, već i radnika.

¹⁷ Isto, 86.

¹⁸ J. C. MESSENGER, *Radno vrijeme i preferencije radnika u razvijenim zemljama*, 11-18.

¹⁹ A. BILIĆ, »Fleksibilno radno vrijeme — modus rekonzilijacije privatnog i poslovnog života radnika te povećanja kompetitivnosti poslodavca«, 572.

3. Teorijski pogledi

Nakon što smo rekli nešto o mijenjajućoj perspektivi vremena kroz povijest, valjalo bi spomenuti i razne teorijske poglede na vrijeme, odnosno razmatranja vremenskog koncepta kao svojevrsne dimenzije kapitala. Najprije ćemo analizirati stajališta Manuela Castellsa o vremenu i o povezanosti vremena s prostorom i kapitalom.

3.1. Manuel Castells

Castells ističe tehnološke promjene u komunikaciji, posebice u informatici, kao ključne za mijenjanje koncepcije vremena, smatrajući te informatičke tehnologije jednim od temelja modernog društva.²⁰ Prisjetimo li se brojnih izuma kojima je čovječanstvo svjedočilo kroz drugu polovicu 19. i 20. stoljeća (telefon, radio, fotoaparat, televizor, mobitel, računalo i mnogi drugi), lako ćemo uočiti koliko su se, u jednu ruku, dodatno suzili i prostor i vrijeme.

Nadalje, ne samo da se može govoriti o sužavanju prostora i vremena, već Castells ide još dalje, govoreći o tome kako kapital pokorava granice vremena i prostora, u čemu mu pomažu upravo nove tehnologije: »... kapitalistički način proizvodnje obilježava njegovo nemilosrdno širenje, koje uvijek pokušava prijeći granice vremena i prostora... Nove tehnologije omogućuju kapitalu da se prebacuje među gospodarstvima u vrlo kratkom vremenskom roku.«²¹ Bez obzira na to koliki kilometri udaljenosti i sati vremenske razlike dijelili neke gospodarske čimbenike, između kojih će se odvijati transakcija, nove informatičke tehnologije pobijedit će ograničenja koja pred ljude postavljaju prostor i vrijeme. U tom smislu možemo govoriti o različitim fazama, kada je riječ o odnosu ljudi prema vremenu: najprije, tek neznatna svjesnost o njegovom postojanju i konceptu prije Industrijske revolucije (kada su glavni čimbenici vremena bili veliki vjerski blagdani, festivali i sajmovi te promjene godišnjih doba), zatim rastuće značenje vremenskog koncepta tijekom Industrijske revolucije i u desetljećima nakon nje (kada industrijski radnici većinu vremena provode na poslu, umjesto odmarajući), da bi kroz drugu polovicu 19. i u 20. stoljeću, sve više dolazili do izražaja naponi da se nadiđu ograničenja koje vrijeme postavlja pred ljude.

Da se vrijeme u modernoj epohi našlo u svojevrsnom podređenom položaju, vidljivo je i po tome što je kapital, po Castellsu, uz pomoć informatičkih tehnologija nadišao granice vremena, ali i po tome što je u umreženom društvu, iako su vrijeme i prostor kao osnovne materijalne dimenzije

²⁰ Manuel CASTELLS, *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Sv. 1: Uspon umreženog društva*, Zagreb, Golden Marketing, 2000., 75-76.

²¹ Isto, 125-127.

ljudskog života isprepleteni, prostor taj koji organizira vrijeme, a ne obrnuto.²² Također, Castells smatra da je vrijeme u suvremenom umreženom društvu nepredvidivo i nemjerljivo, odnosno, da je predvidivo i mjerljivo vrijeme u suvremenom društvu praktički uništeno, dodajući kako će nove informatičke tehnologije pomoći kapitalu da pobjegne od vremena, jednako kao što će pomoći kulturi da pobjegne od sata.²³

Međutim, da vrijeme kao dimenzija kapitala kroz povijest nije izgubilo na važnosti, vidi se i po smanjenju broja radnih sati koje je, doduše, došlo skupa s intenzifikacijom rada: »Radno vrijeme u industrijaliziranim zemljama smanjilo se u posljednjih 100 godina, mjereno radnim satima po osobi u godini... to smanjenje radnog vremena zapravo prikriva činjenicu značajnog povećanja ukupnog rada, što je rezultat povećanja broja poslova...«²⁴ Uočavanje važnosti vremena kao kapitala za industrijske radnike te njihova borba za skraćivanje radnog vremena i bolji položaj radništva (primjeri čartizma i ludizma), također dovoljno govore o porastu važnosti vremena kroz povijest, posebice onoga slobodnog.

Castells je ukazao ne samo na to zašto bi vrijeme moglo biti svojevrsna nadnaravna dimenzija kapitala, već i na način na koji vrijeme nove kulture ide ruku pod ruku s kapitalizmom: »Vječno/efemerno vrijeme također odgovara upravo tome kulturalnom obliku, jer transcendirira bilo kakav određeni slijed... Vječno/efemerno vrijeme nove kulture uklapa se u logiku fleksibilnoga kapitalizma i dinamiku umreženoga društva.«²⁵ No, vrijeme na neki način mogu transcendirati samo oni koji posjeduju dovoljno ekonomskog kapitala, te su u dodiru s modernim informatičkim tehnologijama, koje im mogu pomoći u nadilaženju vremenskih ograničenja: »... Odabrane funkcije i pojedinci transcendiraju vrijeme, dok podcijenjene aktivnosti i podređeni ljudi istrajavaju u životu kako vrijeme prolazi.«²⁶

3.2. Pierre Bourdieu

Za jedan drukčiji pogled na vrijeme referirat ćemo se na Pierrea Bourdieua, koji je pisao o povezanosti vremena s različitim vrstama kapitala: ekonomskim, društvenim i kulturnim. Naime, čitajući Bourdieuovu *Distinkciju*, najbolje se može razumjeti kolika je važnost vremena koje čovjek uloži u raz-

²² Isto, 403.

²³ Isto, 457-458.

²⁴ Isto, 463.

²⁵ Isto, 487.

²⁶ Isto, 491.

vijanje kulturnog kapitala, koji može steći ponajprije iz dvaju izvora: škole i obitelji.²⁷

Osim toga, Bourdieu ističe kako su vrijeme te ekonomski i kulturni kapital čimbenici koji određuju mogućnosti za bavljenje raznim hobijima, primjerice sportovima: »Sve se odvija kao da vjerojatnost bavljenja različitim sportovima ovisi, u granicama koje određuju ekonomski (i kulturni) kapital i slobodno vrijeme, o percepciji i procjeni dobiti te unutarnjih i vanjskih vrijednosti svake od praksi u odnosu na dispozicije habitusa.«²⁸

Međutim, kada je riječ o odnosu vremena i društvenog kapitala, oni kao da se međusobno uvjetuju. Naime, Bourdieu smatra da su »žene sitne buržoazije sklone žrtvovati mnogo vremena i truda kako bi stekle osjećaj da odgovaraju društvenim normama vlastite prezentacije...«²⁹ Drugim riječima, ljudi su spremni žrtvovati vrijeme kako bi stekli društveni kapital, koji im se čini značajniji od vremena samog po sebi, kao nadnaravne dimenzije kapitala. No, u ovom slučaju, vrijeme istovremeno uvjetuje društveni kapital, odnosno omogućuje da se udovolji društvenim normama. Koliko je značenje vremena kao kapitala, također se može vidjeti iz potrebe za postojanjem dovoljne količine vremena koje je nužno uložiti za stjecanje kulturnog kapitala: »Najveću distinktivnu moć imaju oni predmeti koji najbolje svjedoče o *kvaliteti prisvajanja*, dakle, o kvaliteti vlasnika, jer njihovo prisvajanje zahtijeva vrijeme ili sposobnosti, a one, budući da pretpostavljaju dugo ulaganje vremena, kao likovna ili glazbena kultura, ne mogu biti stečene na brzinu ili preko drugoga.«³⁰ Drugim riječima, kulturni i društveni kapital ne stječe se preko noći, te su u najvećem broju slučajeva potrebne godine i godine kako bi se izgradilo društvene veze i steklo dovoljno znanja na kulturnom području. Bez uloženog vremena teško je postići rezultate, bilo na kulturnom, bilo na društvenom području života.

Ono što također valja istaknuti jest Bourdieuov pogled na život umjetnikâ. Naime, to je jedna od društvenih grupa kod koje se može vidjeti kako vrijeme, u neku ruku, može nadvladati kapital, točnije ekonomski kapital: »Stil umjetničkog života koji se definira tim odmakom od svih drugih životnih stilova i njihove materijalne privrženosti, pretpostavlja neku posebnu vrstu baštine u kojoj slobodno vrijeme igra ulogu neovisnog činitelja koji može djelomice zamijeniti ekonomski kapital.«³¹

²⁷ Pierre BOURDIEU, *Distinkcija: Društvena kritika sudjenja*, Zagreb, Antibarbarus, 2011., 22-23.

²⁸ Isto, 192.

²⁹ Isto, 194.

³⁰ Isto, 258.

3.3. Ostali teoretičari

Premda teorije Castellsa i Bourdieua svakako imaju veliku važnost, valjalo bi reći nešto i o drugim stajalištima. Primjerice, kada je riječ o radnom i slobodnom vremenu, Keith Thomas je pisao o tome kako moderni sociolozi tvrde da je radnik najsretniji kad radi u manjoj grupi, smatra svoj rad važnim, sudjeluje u odlukama grupe, ponosi se svojim vještinama, te mu ne treba mnogo slobodnog vremena. Takve okolnosti na radnom mjestu, nastavlja Thomas, najčešće su se mogle zateći u cehovima, zbog čega je djelomično razumljiva nostalgija, ne samo povjesničara već i radničke populacije, za poduzetničkim životom srednjeg vijeka.³²

S druge strane, Peter Burke je ukazao na različitost u mogućnostima provođenja slobodnoga vremena. Tako je istaknuo da postoje barem četiri diskursa slobodnog vremena: edukacijski (u sklopu kojeg se raspravljalo o mjestu rekreacije u edukacijskom procesu, primjere čega smo mogli vidjeti u Francuskoj već u 17. stoljeću, kroz plivanje, tenis i plesanje), legalno-politički (debate o koristima rekreacije), teološko-moralni (katolički i protestantski svećenici nisu htjeli da se pretjeruje s lijenošću, te su isticali potrebu razlikovanja između korisno i nekorisno provedenog slobodnog vremena) i medicinski (u sklopu kojeg je isticana psihička potreba za opuštanjem).³³ Za istaknuti je svakako i njegovo referiranje na Eliasa i Foucaulta. Naime, Burke je smatrao: »Ako prihvatimo glavnu ideju koju dijele Elias i Foucault, ideju da je zapadno društvo postalo više regulirano u tom razdoblju (od 13. do 18. stoljeća, op. a.), onda na koncept rasonode ili slobodnog vremena možemo gledati kao na reakciju na taj trend.«³⁴ Drukčije rečeno, kako je radno vrijeme postajalo sve manje zaigrano, a radni sati dulji i preciznije određeni, tako se sve više javljala, a zatim i povećavala, potreba za rasonodom te većim i kvalitetnijim slobodnim vremenom općenito.

Možemo istaknuti i stajališta Miroslava Artića, koji je pak pisao o slobodnom vremenu kao izvorištu kritičke svijesti: »Bio bi pojedinac radije slobodan od raznih obaveza, ali gotovo uvijek postoji netko tko ga uvjetuje i obvezuje i tko ima pravo na dio njegovog svakodnevnog vremena. I tom obvezujućem često daje prednost jer o uspješno obavljenim radnim obaveza-

³¹ Isto, 271.

³² K. THOMAS, »Work and leisure in pre-industrial society«, 55. (Tvrdnju Thomas preuzima od, Morris S. VITELES, *Motivation and Morale in Industry*, London, Staples Press Ltd, 1954.)

³³ P. BURKE, »The invention of leisure in early modern Europe«, 142-144.

³⁴ Isto, 149.

ma u okviru radnog vremena, ovisi čitava njegova egzistencija, o kojoj opet ovisi kakvoća slobodnog vremena.³⁵

4. Različita gledišta o vremenu

Na temelju prethodno izloženog, vidljivo je da su postojala različita stajališta kada je u pitanju karakter vremena, njegovo mijenjajuće značenje kroz povijest, te odnos vremena i (raznih vrsta) kapitala.

Imajući u vidu Castellsove teze o tome kako je ono mjerljivo i predvidivo vrijeme praktički uništeno, moglo bi se reći da on ipak pretjeruje, odnosno da preuveličava moć modernih tehnologija, naglašavajući njihovu mogućnost da »pobijede« ograničenja koja vrijeme postavlja pred ljude. Iako se može reći da moderne tehnologije zasigurno, barem djelomično, nadilaze ograničenja koja pred ljude postavlja vrijeme, ono će i dalje biti veoma važan čimbenik, što je vidljivo po samoj činjenici da brzina transakcija u gospodarstvu (posebice, na primjer, na tržištu dionica) može biti ključna za stvaranje profita ili minusa. Dakle, o vremenu smo i dalje ovisni, kako u gospodarskom, tako i u političkom, društvenom i ostalim sektorima života. Na kraju krajeva, koliko često čujemo kako ljudi i dan-danas izgovaraju »vrijeme je novac? S obzirom na Castellsove teze kako vrijeme u moderno doba sve više postaje podređeno ekonomskom kapitalu, odnosno ljudima koji posjeduju dovoljno moći i kapitala da uz pomoć modernih tehnologija nadiđu vremenska ograničenja, njegova stajališta možemo djelomično usporediti s Artičevim, koji je smatrao da egzistencija i mogućnosti provođenja kvalitetnog slobodnog vremena ovise ponajprije o uspješno obavljenom poslu, odnosno, o dovoljnoj količini stečenog ekonomskog kapitala. No, čitajući dalje Artičev tekst, može se istaknuti kako vrijeme zato nije podređeno i kulturnom kapitalu, jer se tu radi o ravnopravijem odnosu, gdje se (slobodno) vrijeme i kulturni kapital međusobno uvjetuju: »Prema ruskom teoretičaru kulture Sokolovu, duhovna kultura bi onoliko ispunjavala zabavnu funkciju koliko bi uistinu bilo slobodnog vremena. Takvi bi sadržaji kroz raznovrsne oblike duhovne kulture oplemenjivali slobodno vrijeme, i poticali bi pojedince, mišljenja je Sokolov, na »samoizražavanje ličnosti« kroz »svoje stvaralačke potencijale.«³⁶

S druge strane, za razliku od Castellsa, koji smatra da su i prostor i (ekonomski) kapital (uz pomoć suvremenih tehnologija) čimbenici koji su »nadređeni« vremenu, Bourdieu kao da nešto jače naglašava važnost i snagu vre-

³⁵ M. ARTIĆ, »Prema novom iskustvu slobodnog vremena: slobodno vrijeme kao izvoriste kritičke svijesti«, 282.

³⁶ Isto, 283.

mena kao zasebnog čimbenika: »Doista valja imati na umu s jedne strane činjenicu da je vrijeme, unatoč mogućnosti da se prisvoji vrijeme drugih ili uštedi na vremenu svim strategijama racionalizacije, osobito korištenjem slobode da se ide protiv vremena i protiv mjesta koje omogućuje da se izbjegnu učinci pretrpanosti, nedvojbeno jedno od antropoloških ograničenja koje je najteže zaobići, a s druge strane, da trgovačka vrijednost vremena... raste u mjeri u kojoj se penje u društvenoj hijerarhiji.«³⁷ Također, ovdje možemo govoriti i o isprepletenosti vremena, ne samo s ekonomskim, već i s društvenim kapitalom, s obzirom na to da Bourdieu govori o trgovačkoj vrijednosti vremena s jedne strane, te o povezanosti društvene hijerarhije s trgovačkom vrijednošću vremena s druge strane.

Što se tiče Burkeove teorije, iako se možemo složiti s njegovom tezom o raznim diskursima slobodnog vremena (edukacijskim, legalno-političkim, teološko-moralnim i medicinskim), valjalo bi kao svojevrsnu nadopunu njegovim tumačenjima uzeti u obzir i prilike u suvremenom društvu, gdje je uočljivo postojanje bezbroj načina provođenja slobodnog vremena: zabava (odlazak u noćne klubove, restorane, bistroe, na koncerte...), obrazovanje (čitanje knjiga, tečajevi, bavljenje glazbom, slikarstvom ili drugom umjetnošću), pasivni odmor (spavanje, ležanje, televizija, radio...), kultura (muzeji, galerije, kazališta, izleti, sajmovi...), obitelj i tradicija (odlazak u crkvu, folklor, obiteljsko druženje, tradicijske igre...), sport i mnogi drugi.

Nadalje, na temelju izloženog, mogli bi se izvući zaključci o postojanju nekih dihotomija koje se protežu kroz povijest, a na kojima možemo primijetiti različite odnose prema vremenu. Za početak, možemo govoriti o različitom odnosu prema vremenu na selu s jedne strane, te u gradu s druge strane.

Vezano uz tu dihotomiju, možemo govoriti i o oprečnim pogledima na vrijeme između ljudi koji rade u poljoprivredi (koja se češće veže uz selo) i onih što rade u industriji (koja je vezana uz grad). Thompson ističe da su zanemarivanje vremena te izmjene napornog rada i lijenosti bile moguće u poljoprivrednim i ribarskim zajednicama, te u radionicama s manjom podjelom rada, gdje su iskušena da se ostane dulje u krevetu radi sna, često značila i produžavanje posla do kasno navečer.³⁸ Mogli bismo otići i nešto dalje pa ustvrditi da su na selu, odnosno u poljoprivredi i drugim primarnim djelatnostima, radnici lakše gospodarili vremenom (ljudi su ondje prilagođavali aktivnosti svojim obvezama i ritmovima prirode), dok je u gradu, (vezanom uz industriju), vrijeme češće gospodarilo radnicima. Kako je i tijekom 20. sto-

³⁷ P. BOURDIEU, *Distinkcija: Društvena kritika sudjenja*, 258.

³⁸ E. P. THOMPSON, »Time, work-discipline and industrial capitalism«, 59, 73.

ljeća postojala razlika u doživljavanju vremena između grada i sela, dovoljno govore i pokušaji mijenjanja radnog tjedna u SSSR-u 1940. godine, kada su vlasti pokušale uvesti neprekidni radni tjedan, što je naišlo na otpor kad stanovništva: »Nakon protesta obitelji koje su bile razdvojene razlikama u rasporedu svojih članova, 1940. godine vraćen je sedmodnevni tjedan, osobito nakon što se shvatilo da su gradovi živjeli u šestodnevnom obrascu, a veći dio sela još uvijek je poštovao tradicionalni tjedan, što je dovodilo do opasnoga kulturnog raskola između seljaka i industrijskih radnika.«³⁹

Kad već spominjemo različite poglede na vrijeme u poljoprivredi s jedne, te u industriji s druge strane, valja istaknuti da posebnu priču čine uslužne, odnosno trgovačke djelatnosti, imajući u vidu da su trgovine nerijetko otvorene čak i nedjeljom. Radnici u takvim djelatnostima u posebno su nezgodnom položaju, zbog mogućih negativnih posljedica, kao što su izostanak ili neadekvatna kompenzacija za prekovremene sate, nekvalitetan društveni i obiteljski život (posebice kod onih koji su roditelji), slabije zdravlje, manjak vremena za rekreaciju, te gubitak zdrave ravnoteže između rada i života, odnosno radnog i slobodnog vremena.⁴⁰ Na jedan način, oni koji rade nedjeljom s jedne strane, i oni koji obavljaju kupnju nedjeljom s druge strane, kao da ne dijele istu stvarnost, čak ni isto vrijeme: »Sever, predsjednik Nezavisnih hrvatskih sindikata, smatra kako su Hrvati suviše pomodno prigrlili potrošački mentalitet i, zaneseni novopečeni konzumerističkim izborom, priznaju samo vlastitu definiciju slobode, koja je rasterećena odgovornosti prema onima — radnicama i radnicima — koji im tu slobodu omogućavaju, u prvom redu, svojom radnom raspoloživošću, svakim danom u tjednu.«⁴¹ Drugim riječima, oni koji kupnju obavljaju nedjeljom, ponekad kao da nisu svjesni koliko ustvari ovise o onima koji nedjeljom žrtvuju svoje vrijeme kako bi drugi mogli kupovati.

Češće gospodarenje s vremenom zaposlenika također možemo vezati uz dihotomiju između stroja i čovjeka. U industriji, gdje prevladavaju strojevi (uz nadgledanje poslovođa i nadzornika) veća je mogućnost da će vrijeme biti »nadređeno« radnicima, negoli u poljoprivredi, gdje su radnici ti koji upravljaju radnim ritmom i vremenom. Ako poljoprivredni radnici i koriste strojeve tijekom svog rada, koriste ih prema svojim potrebama, a ne prema uputama i potrebama poslodavaca i nadzornika. Stoga možemo ići još dalje

³⁹ M. CASTELLS, *Uspón umreženog društva*, 456-457.

⁴⁰ Jeronim DOROTIĆ, »Kvaliteta života i neradna nedjelja«, *Slobodna nedjelja: kultura u nestajanju?*, 50-52.

⁴¹ Ivana BRSTILO, »Rad nedjeljom: put u potrošačko društvo?«, *Slobodna nedjelja: kultura u nestajanju?*, 85-86.

i govoriti o dihotomiji između radnika i poslodavaca. Naime, oni koji su plaćeni za svoj rad, ipak doživljavaju razliku između vlastitog i poslovođinog vremena, a samim time intenzivnije doživljavaju i razliku između radnog i slobodnog vremena. To nas dovodi do dihotomije između radnog i slobodnog vremena, s obzirom na to da je, za razliku od industrijskih radnika u gradovima (u kojima je izraženije razmišljanje poput »vrijeme je novac«), u primitivnijim, poljoprivrednim zajednicama, granica između radnog i slobodnog vremena često bila tanja i slabije definirana, te su i društveni odnosi i rad znali biti isprepleteni.

Kad je u pitanju dihotomija radnog i slobodnog vremena, to odlično opisuje Vidulin-Orbanić, koja tvrdi da čovjek određuje svoj stil života upravo kroz tu dihotomiju.⁴² Drugim riječima, moglo bi se zaključiti: Koliko je čovjek tijekom radnog vremena objekt (doduše, ovisno o vrsti posla koju obavlja), toliko je u svom slobodnom vremenu subjekt koji sam određuje što će s tim vremenom činiti. Vidulin-Orbanić također ističe važnost aktivnog i korisnog provođenja slobodnog vremena: »To je vrijeme za kritičko promišljanje, za stvaranje, za odgoj i učenje, vrijeme za osobnu nadogradnju, za kulturni doprinos i za promicanje kulture življenja.«⁴³ Milan i Rajka Polić stavljaju naglasak na dvostruku narav slobodnog vremena: »Pa ako je 'slobodno vrijeme' zapravo vrijeme slobode, onda je to, s jedne strane, vrijeme *slobodno od* čega, kao što je i, s druge strane, vrijeme *slobodno za* što. Slobodno od čega i za što? Općenito uzevši, moglo bi se reći: *od* bilo kakve prisile i za stvaralaštvo.«⁴⁴ Njih dvoje vjerojatno najjače od svih spomenutih autora naglašavaju tu dihotomiju: »... jer slobodno je vrijeme, vrijeme slobode, a ne vrijeme prinude ili rada. I zato čovjek ima vremena samo dok ne radi, jer kad radi vrijeme ne pripada njemu, on ga dakle nema.«⁴⁵ Premda je to istina u slučaju brojnih radnika koji ne rade posao koji im je zanimljiv, moglo bi se reći da je ovo ipak pretjerano pesimističan pogled na radno vrijeme. Unatoč tome što velik broj ljudi u svijetu ne radi posao koji ih istinski ispunjava, i dalje postoje mnogi koji rade posao koji ih ispunjava i zanima, pa stoga ne doživljavaju radno vrijeme kao nešto strano i otuđeno, ili pak kao tlaku. M. i R. Polić također ističu vezu između kapitalizma i pojedinca koji svoje slobodno vrijeme ne zna produktivno koristiti: »Čovjek pak koji je nesposoban osmisliti i samodjelatno se ostvariti u svoje slobodno vrijeme, prisiljen je sve svoje raspoloživo vrijeme biti radnik ili potrošač, a to znači da se u

⁴² S. VIDULIN-ORBANIĆ, »Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu«, 20.

⁴³ Isto, 24.

⁴⁴ M. POLIĆ, R. POLIĆ, »Vrijeme, slobodno od čega i za što?«, 259.

⁴⁵ Isto, 258.

potpunosti stavlja u službu održavanja i rasta kapitala, pa je kao takav kapitalizmu upravo idealan.⁴⁶

U odnosu između radnog i slobodnog vremena, važne čimbenike svakako predstavljaju prekovremeni sati, nepuno radno vrijeme te fleksibilno radno vrijeme. Posebnu pozornost valja posvetiti fleksibilnom radnom vremenu koje u zadnjih nekoliko desetljeća postaje sve rašireniji oblik rada. Iako se i Castells dotaknuo teme fleksibilnog radnog vremena (posebice kod ženske radne snage), posebnu pažnju tim fenomenima posvetili su Bilić i Messenger. Naime, fleksibilno radno vrijeme nije korisno samo za radnike, već i za poduzeća, što je vidljivo kroz produžavanje ukupnog trajanja radnog vremena, prilagođavanje radnog vremena potrebama tržišta i smanjenje troškova (posebice za prekovremene sate).⁴⁷ U prilog obostranoj koristi od fleksibilnog radnog vremena — i za radnike i za poduzeće — govori i studija o šest velikih američkih kompanija (Lucent, Honeywell, Motorola, Kraft Foods, Amway i Bristol Meyers Squibb), koja je utvrdila da je 70 posto menadžera i 87 posto radnika govorilo o pozitivnom utjecaju na produktivnost, kao rezultat primjene fleksibilnog radnog vremena (Centar za rad i obitelj pri Veľeučilištu u Bostonu, 2002.).⁴⁸ Što se tiče prekovremenih sati, Messenger (koji se pak referira na Boscha i Lehndorffa)⁴⁹ dodaje kako mnogi pokazatelji govore da je skraćivanje »prekomjernog« broja radnih sati dovelo do značajnog rasta produktivnosti. Do toga dolazi zbog veće brzine u radu (psihološka prilagodba radnika na manji broj radnih sati), manjeg broja nepredvidenih stanki za odmor, te manjeg broja izostanaka s radnog mjesta. Također, Messenger ističe (po uzoru na Barmbyja),⁵⁰ kako je opće poznato da postoji pozitivna veza između povećanog broja radnih sati i izostanaka s radnog mjesta.⁵¹ Premda sve raširenije pojave skraćenog i fleksibilnog radnog vremena donekle idu u prilog Castellsovoj tezi o nemjerljivom i nepredvidljivom vremenu, te trendove možemo samo djelomično usporediti s njegovim stajalištima, imajući u vidu da je Castells otišao korak dalje, ustvrdivši da će kultura moći objeći od sata kao i kapital od vremena.

⁴⁶ Isto, 262.

⁴⁷ A. BILIĆ, »Fleksibilno radno vrijeme«, 568.

⁴⁸ J. C. MESSENGER, *Radno vrijeme i preferencije radnika u razvijenim zemljama*, 182.

⁴⁹ Gerhard BOSCH, Steffen LEHNDORFF, »Working-time reduction and employment experiences in Europe and economic policy recommendations«, *Cambridge Journal of Economics* 25 (2001) 2, 209-243.

⁵⁰ Tim BARMBY, Marco ERCOLANI, John TREBLE, »Sickness absence: an international comparison«, *The Economic Journal*, 112 (2002) 480, 315-331.

⁵¹ Isto, 181.

Naposljetku, možemo doći do zaključka kako je u modernim industrijskim društvima izraženija potreba za štednjom vremena, te za jasnijim razgraničenjem »posla« i »života«, za razliku od primitivnijih zajednica, gdje nema jasne distinkcije između posla i slobodnog vremena.⁵² Ovime smo nastojali ukazati na nekoliko dihotomija: selo — grad, industrija — poljoprivreda, stroj — čovjek, radnik — poslodavac i radno vrijeme — slobodno vrijeme. Te su distinkcije počele sve više dolaziti do izražaja nakon Industrijske revolucije. Doduše, valja napomenuti da ove opreke nisu uvijek bile niti su međusobno isključive, s obzirom na to da nije lako naći idealne tipove u stvarnosti.

5. Zaključak

Ovaj bi rad mogao poslužiti u nekoliko područja. Šire govoreći, može biti od koristi u području gospodarske i društvene povijesti te ekonomske sociologije. Ako bismo morali preciznije definirati, kada je u pitanju sociološka znanost, mogao bi poslužiti i u području sociologije rada, sociologije slobodnog vremena ali i brzo rastuće sociologije industrijalizacije.

Obrativši pozornost na tumačenja raznih teoretičara s područja sociološke i povijesne znanosti, nastojalo se analizirati kako se, kroz povijest, mijenjao odnos ljudi prema vremenu, kao i odnos vremena kao zasebne dimenzije kapitala prema ekonomskom, društvenom i kulturnom kapitalu. Pritom se moglo vidjeti da su neki teoretičari, poput Castellsa, smatrali da je vrijeme, na jedan način, postalo podređeno ekonomskom kapitalu i modernim informatičkim tehnologijama, dok su drugi, poput Bourdieua, više isticali međusobnu uvjetovanost vremena s jedne strane, te društvenog i kulturnog kapitala s druge.

Na taj način nastojalo se prikazati da je postojala ne samo drukčija svijest o važnosti vremena kroz različite povijesne epohe, uključujući današnje doba, već i kako se s vremenom razvila sve veća distinkcija i razgraničenje između različitih dimenzija vremena, primjerice radnog i slobodnog. Sve veće razgraničenje između radnog i slobodnog vremena, koje je naročito primjetno u modernim industrijskim društvima, postepeno je dovelo i do veće raznolikosti u načinima provođenja slobodnog vremena. U tom smislu možemo govoriti i o tome kako ljudi sve više razmišljaju o potrebi da ekonomski kapital zamijene slobodnim vremenom, koje bi mogli što produktivnije koristiti.

⁵² K. THOMAS, »Work and leisure in pre-industrial society«, 51; E. P. THOMPSON, »Time, work-discipline and industrial capitalism«, 93.

Ivan Arapović

Time as Transcendental Dimension of Capital

The general aim of this paper is to show how time as some sort of transcendental dimension of capital has become more prominent throughout history. It is not only visible according to various factors mentioned in texts, but as well, in deliberation of numerous theorists, such as Manuel Castells, Pierre Bourdieu, Peter Burke and others. Thereby, if one is to upgrade Bourdieua's theory of capital types, one can attribute time as transcendental dimension of capital having in mind 'intangibility' and well as the meaning time has for people; especially if is one pays attention to the fact that time, apart from previous historic eras, does not »pass« any more — instead it is »used«. Furthermore, when analyzing Castells theory, it is important to note how time is noticeably connected to space. Thereby, one can also explain and analyze the importance of time through various dichotomies addressed in this paper, pending whether is it related to a village or a city, economic activity and people status inside those economic activities. In this way, it is evident how important is working and leisure time in growing sociology of work, sociology of industrialization and sociology of leisure.

Keywords: *industrial revolution, leisure time, working time, modernization, historical concept of time*